

В. В. Хоша, кандидат юридичних наук

Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Міністерства юстиції України

V. Khosha, Ph.D in Law

M. Bokarius Kharkiv Research Institute

of Forensic Examinations, Ministry of Justice of Ukraine

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АКРЕДИТАЦІЇ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ І ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

INTERNATIONAL ACCREDITATION EXPERIENCE OF FORENSIC INSTITUTIONS AND ITS USE IN UKRAINE

Мета статті – узагальнити міжнародний досвід акредитації судово-експертних установ та конкретизувати можливості його використання в Україні, запропонувати напрями розвитку організаційних засад акредитації судово-експертних установ в Україні, що передбачають, зокрема, розроблення відповідного комплексного нормативного акта. У процесі дослідження зацентровано на уніфікації процесу акредитації судово-експертних установ для спільного визнання результатів досліджень незалежно від того, у якій країні вони зроблені, підвищення їх якості, забезпечення обміну досвідом і вирішення інших питань, зумовлених діяльністю з оцінки відповідності. З'ясовано проблеми, які постають через розбіжності правових систем окремих країн і термінологічну неузгодженість, а також через першочергове розроблення стандартів для регулювання акредитації випробувальних лабораторій, яким не характерні специфічні ознаки судово-експертних установ і особливості проваджуваної такими установами діяльності. Обґрунтовано доцільність започаткування в Україні комплексного акта з питань акредитації судово-експертних установ (їх підрозділів) з огляду на вимоги стандартів ISO/IEC 17025, ISO/IEC 17020 і Настанови ILAGG-19:08/2014 «Модулі в судово-експертній діяльності», сформовано пропозиції щодо його розроблення. Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечено загальнонауковими і спеціальними методами пізнання, зокрема: порівняльно-правовим досліджено основні підходи до нормативної регламентації розглядуваних процесів; системно-структурним аналізом з'ясовано сутність досліджуваних категорій і правових явищ, їх елементно-компонентний склад; історико-правовим здійснено ретроспективний аналіз окремих проблем розвитку організаційних засад акредитації судово-експертних установ; за допомогою моделювання сформульовано висновки і пропозиції щодо розроблення комплексного акта з питань акредитації судово-експертних установ (їх підрозділів) з огляду на вимоги стандартів ISO/IEC 17025, ISO/IEC 17020 і Настанови ILAGG-19:08/2014 «Модулі в судово-експертній діяльності».

Ключові слова: акредитація; судово-експертні установи; судово-експертна діяльність; стандарт; модуль; настанова.

Цель статьи – обобщить международный опыт аккредитации судебно-экспертных учреждений и конкретизировать возможности его использования в Украине, предложить направления развития организационных основ аккредитации судебно-экспертных учреждений в Украине, предусматривающих, в частности, разработку соответствующего комплексного нормативного акта. В процессе исследования сделан акцент на унификации процесса аккредитации судебно-экспертных учреждений для совместного признания результатов исследований независимо от того, в какой стране они достигнуты, повышении их качества, обеспечении обмена опытом и других вопросах, обусловленных деятельностью по оценке соответствия. Выявлены проблемы, возникающие из-за несоответствия правовых систем отдельных стран и терминологической несогласованности, а также в связи с перво-

очередной разработкой стандартов для регулирования аккредитации испытательных лабораторий, которым не характерны специфические признаки судебно-экспертных учреждений и особенности проводимой такими учреждениями деятельности. Обоснована целесообразность создания в Украине комплексного акта по вопросам аккредитации судебно-экспертных учреждений (их подразделений) с учетом требований стандартов ISO/IEC 17025, ISO/IEC 17020 и Руководства ILAGG-19:08/2014 «Модули в судебно-экспертной деятельности», сформированы предложения по его разработке. Достоверность полученных результатов и выводов обеспечена общенаучными и специальными методами познания, в частности: сравнительно-правовым исследованы основные подходы к нормативной регламентации рассматриваемых процессов; системно-структурным анализом установлено сущность исследуемых категорий и правовых явлений, их элементарно-компонентный состав; историко-правовым осуществлен ретроспективный анализ отдельных проблем развития организационных основ аккредитации судебно-экспертных учреждений; с помощью моделирования сформулированы выводы и предложения по разработке комплексного акта по вопросам аккредитации судебно-экспертных учреждений (их подразделений) с учетом требований стандартов ISO/IEC 17025, ISO/IEC 17020 и Руководства ILAGG-19:08/2014 «Модули в судебно-экспертной деятельности».

Ключевые слова: аккредитация; судебно-экспертные учреждения; судебно-экспертная деятельность; стандарт; модуль; установка.

The purpose of the article is to summarize the international experience of accreditation of forensic institutions and to specify the possibilities of its use in Ukraine, to offer directions for the development of organizational principles of accreditation of forensic institutions in Ukraine, which include, in particular, the development of an appropriate comprehensive regulatory act. The research process focuses on unifying the process of accreditation of forensic institutions to jointly recognize research findings, regardless of the country in which they are done, improve their quality, ensure the exchange of experience and address other issues related to compliance assessment activities. The problems that arise because of divergences of legal systems of the individual countries and terminological inconsistency, as well as because of the priority development of standards for regulation of accreditation of testing laboratories, which are not characterized by the specific characteristics of the forensic institutions and the peculiarities of such institutions, are clarified. The expediency of launching in Ukraine a comprehensive act on the accreditation of forensic institutions (their departments) in view of the requirements of standards ISO / IEC 17025, ISO / IEC 17020 and Guidelines ILAGG-19: 08/2014 «Modules in forensic activity», suggestions for its development have been formed. The reliability of the obtained results and conclusions is provided by general scientific and special methods of cognition, in particular: the basic approaches to the normative regulation of the considered processes are investigated by legal comparative; systematic-structural analysis has clarified the essence of the categories and legal phenomena under study, their elementary component composition; historical and legal retrospective analysis of some problems of the development of organizational principles of accreditation of forensic institutions; modeling has formed the conclusions and proposals for the development of a comprehensive act on the accreditation of forensic institutions (their units) in view of the requirements of standards ISO / IEC 17025, ISO / IEC 17020 and Guidelines ILAGG-19:08/2014 «Modules in forensic activity».

Keywords: accreditation; forensic institutions; forensic activities; standard; module; guideline.

З набуттям незалежності головним обов'язком держави є утвердження й забезпечення прав і свобод людини (*Konstytutsiia Ukrainy*, 1996, st. 3), для чого створено і функціонує цілий механізм, кожен із елементів якого виконує окремі завдання для досягнення єдиної мети. Судово-експертні установи (далі – СЕУ) є частиною відповідної системи, і їх діяльність сприяє установленню об'єктивної істини в справах про порушення норм права, забезпеченню прав і свобод учасників кримінального провадження через об'єктивне та справедливе судочинство, об'єктивне підґрунтя для оцінювання результатів досудового розслідування.

Крім виконання зазначених завдань СЕУ можуть бути акредитовані та провадити діяльність з оцінки відповідності (далі – ОВ) у визначеній галузі (доведення того, що вимоги, які стосуються продукції, процесу, послуги, системи, особи чи органу, були виконані; оцінка відповідності органу здійснюється акредитацією органів з оцінки від-

повідності). Для цього СЕУ акредитують за міжнародними стандартами ISO/IEC 17025, ISO/IEC 17020, що дає змогу (Khosha, 2017, s. 3):

забезпечити єдину технічну політику у сфері ОБ;

сформуванати атмосферу довіри серед споживачів до діяльності з ОБ і підтримувати її;

створити умови для взаємного визнання результатів діяльності акредитованих органів на міжнародному рівні;

показати позитивну динаміку розвитку їх методичного забезпечення, диференціюючи наукові дослідження;

організувати широкий інформаційний обмін (у тому числі інформаційно-довідковими масивами зразків) з акредитованими органами на єдиній методичній основі тощо.

Акредитації СЕУ в Україні приділено вкрай недостатньо уваги. Бракує й наукових джерел, у яких би розглядалися ці питання та надавалися практичні рекомендації з розвитку цього процесу в Україні. На пострадянському просторі проблеми акредитації СЕУ вивчали С. А. Кузьмін (Kuzmin, 2014; 2015; 2016), Т. П. Москвіна (Moskvina, 2010), активно досліджує цей напрям в Україні й автор цієї наукової статті (Khosha, 2017; 2018).

Мета дослідження – узагальнити міжнародний досвід акредитації СЕУ та з'ясувати можливості його використання в Україні, запропонувати напрями розвитку організаційних засад акредитації СЕУ в Україні, що передбачають, зокрема, розроблення відповідного комплексного нормативного акта.

Історія акредитації судово-експертних установ як системне явище бере свій початок з прийняття в 1982 р. Американським товариством директорів криміналістичних лабораторій / Радою з акредитації лабораторій (American Society of Crime Lab Directors / Laboratory Accreditation Board; далі – ASCLD/LAB) програми з акредитації судово-експертних лабораторій (далі – СЕЛ) (Tilstone, Savage, & Clark, 2006, s. 76) та акредитації криміналістичної лабораторії в штаті Іллінойс. Таким чином ASCLD/LAB стає першим у світі органом з акредитації СЕУ. Як основний стандарт, вимогам якого мають відповідати лабораторії, було обрано ISO/IEC 17025. Стандарт надає можливість продемонструвати СЕЛ свою компетентність, укріпити впевненість у своїй роботі як на національному рівні, так і в усьому світі, полегшити співпрацю між лабораторіями та іншими органами, сприяючи прийняттю результатів ОБ у більш широкому колі країн. За перших двадцять років реалізації програми (кінець 1982 – початок 2003 р.) тільки в США акредитовано 237 із майже 350 експертних організацій. Крім того, американською організацією ASCLD/LAB акредитовані лабораторії в Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Сінгапурі, Гонконзі та ін. (Kuzmin, 2015, s. 24–25; Khosha, 2018, s. 243–244).

З огляду на те, що акредитація СЕУ чи не найважливіший чинник забезпечення якості випробувань та взаємного визнання результатів, крім американських криміналістів це питання активно вивчали європейські фахівці. Як результат – натеper більшість європейських СЕУ успішно пройшли акредитацію за зазначеним стандартом.

Вирішення завдання щодо розширення сфери застосування стандарту ISO/IEC 17025 для СЕЛ, що провадять судово-експертну діяльність (далі – СЕД) із криміналістичних видів досліджень, взяла на себе міжнародна організація з акредитації лабораторій ІЛАС. Вона в 2002 р. оприлюднила Настанову з питань акредитації СЕЛ (Guidelines for Forensic Science Laboratories; далі – Настанова ІЛАС-G19:2002 (*Guidelines for Forensic*, 2002) за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025, розроблення якої зумовлювалося гострими потребами практики акредитації цих лабораторій. Аналогічна настанова

розроблена Управлінням Організації Об'єднаних Націй по наркотиках і злочинності (UNODC) (*Rukovodstvo po primeneniiu*, 2009).

Акредитація СЕЛ американською організацією ASCLD/LAB за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025 ще до початку 2000-х рр. була пов'язана, зазначає С. А. Кузьмін, із певними труднощами. Адже цей та інші стандарти спочатку розроблялися для різного роду вимірювальних лабораторій, стосувалися винятково їх діяльності і не зважали на специфіку проведення судових експертиз. Також мало місце неоднозначне розуміння й можливості охоплення сферою акредитації таких родів / видів експертиз, як почеркознавство, трасологія тощо. Роз'яснення з цих та інших питань були необхідні як органам з акредитації, так і власне СЕЛ (Kuzmin, 2015, s. 25; Khosha, 2018, s. 244).

Настанова ІЛАС-G19:2002 містить конкретні рекомендації щодо застосування окремих положень стандарту ISO/IEC 17025 для акредитації СЕЛ.

У загальній частині цієї Настанови прописані вимоги до управління (документовані процедури організації та проведення досліджень), а також технічні вимоги до лабораторії (*Guidelines for Forensic*, 2002). Більшість із них не суперечать сформованим експертним технологіям у СЕУ України, а окремі вже реалізовано (Khosha, 2018, s. 244).

Зокрема, в Настанові ІЛАС-G19:2002 подано перелік робіт, які виконують (можуть виконувати) СЕЛ, та визначено спектр основних об'єктів і речовин дослідження, а саме (*Guidelines for Forensic*, 2002):

дослідження речовин, що підлягають контролю (фармацевтичні та заборонені препарати, хімічні речовини, рослинна сировина);

токсикологічні дослідження (фармацевтична продукція, отрути, алкогольні ви­роби);

дослідження волосся, крові, виділень і тканин тіла людини;

дослідження речових доказів (продукти пожежі, піротехнічні засоби, скло, фарба, метали та сплави, масла і мастила, сльозоточиві хімічні речовини, добрива, кислоти, вуглеводне паливо, вибухові речовини та продукти вибуху, деталі автомобіля, залишки речовин після пострілу з вогнепальної зброї, одяг і швейні вироби, барвні речовини та пігменти, косметичні речовини, ґрунти, їдкі речовини, луги, електричні прилади та їх деталі, заводські рельєфні знаки (у тому числі відновлення серійного номера тощо);

балістичні дослідження (вогнепальна зброя, кулі та патрони);

почеркознавчі дослідження і технічне дослідження документів (почерк, папір, відбитки печаток і штампів, захисні знаки, принтери та інші друкувальні пристрої, чорнило і друківані матеріали, копіювальні пристрої та копіювальні матеріали, кліше, друкарські машинки та надрукований на них текст, рельєфне тиснення тощо);

дослідження слідів людини (пальці, ступні, долоні) тощо.

Цей перелік не вичерпний і не виключає можливості дослідження за іншими напрямками.

Також у Настанові ІЛАС-G19:2002 наведено перелік найпоширеніших у судово-експертній практиці методів дослідження: колориметрія; хемілюмінесценція; хроматографія; атомно-абсорбційна та атомно-емісійна спектрометрія; спектрофотометрія в ультрафіолетовій, інфрачерво­ній і видимій зонах; оптична та електронна мікроскопія; серологія; електрофорез; металог­рафія; авторадіографія; ДНК-аналіз; мас-спектрометрія; ядерний магнітний резонанс; вимірювання фізичних величин (наприклад, визначення ваги, об'єму, довжини, щільності, коефіцієнта заломлення тощо); рентгенівський

аналіз; імуноферментний / імунологічний аналіз; візуальний огляд; комп'ютерне моделювання (*Guidelines for Forensic*, 2002).

Зазначений перелік також не вичерпний, тому не виключається використання інших методів дослідження.

Розробники Настанови ІЛАС-G19:2002 прагнули забезпечити можливість розширити сферу акредитації лабораторій різними видами СЕД та надати загальні рекомендації щодо акредитації СЕЛ. Проте реалізація навіть таких скромних цілей стала вагомим кроком у напрямі формування системи акредитації СЕУ, який дозволив суттєво спростити процес акредитації (Kuzmin, 2015, s. 25). З ухваленням Настанови G19:2002 акредитація СЕЛ за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025 дає змогу підняти на новий щабель якість експертних досліджень, забезпечити міжнародне визнання їх результатів, сприяє вирішенню інших важливих завдань.

Крім проблем акредитації СЕУ, про які вже йшлося, світова практика реалізації цього важливого процесу підвищення якості досліджень засвідчила, що потрібно розширювати коло застосовуваних стандартів щодо окремих процедур, певним чином пов'язаних з роботою СЕУ. Адже крім забезпечення якості роботи структурних підрозділів СЕУ, що регламентовано стандартом ISO/IEC 17025, слід забезпечити якість й інших дій, зокрема огляду місця події з метою пошуку, вилучення та дослідження об'єктів тощо. Саме тому крім міжнародного стандарту ISO/IEC 17025 під час акредитації СЕУ як у США, так і в деяких державах Європи застосовують міжнародний стандарт ISO/IEC 17020 Inspection Standard Application Document.

У межах подальшого розвитку нормативної бази з акредитації СЕУ Міжнародний форум з акредитації (International Accreditation Forum – IAF) та Міжнародна кооперація з акредитації випробувальних лабораторій (International Laboratory Accreditation Cooperation – ILAC) 2007 р. ухвалили рішення про розроблення єдиного керівного документа, який передбачав би впровадження в діяльність СЕУ стандартів ISO/IEC 17025 і ISO/IEC 17020. Європейська мережа криміналістичних наукових установ (European Network of Forensic Science Institutes – ENFSI) та Європейське співробітництво з акредитації (European cooperation for Accreditation – EA) 2008 р. розробили та прийняли спільний документ – Настанову з імплементації стандарту ISO/IEC 17020 стосовно огляду місця події – EA-5/03 M:2008 (*Guidance for the Implementation*, 2008). У Настанові викладено адаптовані вимоги цього стандарту для провадження заходів на місці події, тобто надано рекомендації щодо застосування окремих положень стандарту до певних аспектів діяльності СЕУ. За такого підходу складалося враження деякої фрагментарності документа, він не міг гарантувати охоплення вимогами системи забезпечення якості всіх етапів діяльності СЕУ, а отже і не вирішував завдання повного забезпечення довіри до результатів діяльності акредитованої лабораторії (Kuzmin, 2015, s. 26).

З огляду на зазначене в 2014 р. ІЛАС разом зі спеціалістами мереж ASCLD/LAB і ENFSI підготувала Настанову G19:08/2014 «Модулі в судово-експертній діяльності» (*Modules in a Forensic*, 2014). У цьому документі систематизовано, уточнено та деталізовано окремі положення стандартів ISO/IEC 17025 і ISO/IEC 17020, зважаючи на сферу діяльності та специфіку функціонування СЕУ (Khosha, 2018, s. 245); наведено перелік дій (модулів) (аналіз та вирішення питань, пов'язаних з оглядом місця події; проведення початкових (дооглядових) дій; розроблення стратегічної концепції огляду місця події; огляд місця події; оцінювання отриманих результатів огляду та визначення потреби в подальших дослідженнях; інтерпретація результатів огляду місця події та складання

первинного висновку; дослідження та випробування, ґрунтуючись на матеріалах справи; інтерпретація результатів дослідження та випробувань; складання експертного висновку) і розкрито зміст кожного з них.

Суттєвого розширення зазнав термінологічний апарат – у Настанові надано роз'яснення деяких термінів, які безпосередньо стосуються СЕУ: компетентність, забруднення, речовий доказ тощо.

Таким чином, ухвалення Настанови G19:08/2014 стало одним із кроків на шляху підвищення ефективності акредитації СЕУ, адже йдеться про комплексне вирішення питань її акредитації відповідно до вимог стандартів ISO/IEC 17025 та ISO/IEC 17020.

Проте, незважаючи на комплексний характер досліджуваного документа, його безумовну корисність і факт упровадження в багатьох країнах світу, застосування його в Україні пов'язане з певними труднощами. Так, термінологічний апарат, застосований у Настанові ІЛАС-G19:08/2014, не має аналогів у законодавстві України, адже використані в ньому терміни перебувають у прямій залежності від західноєвропейських та американських розробок. Не врегульовано повною мірою і питання проведення дослідження в межах кримінального процесу

Висновки. Узагальнюючи міжнародний досвід акредитації СЕУ, слід зацентуватися на уніфікації цього процесу (насамперед його узгодженості зі стандартами ISO/IEC 17025 і ISO/IEC 17020), що дає змогу визнавати результати досліджень незалежно від того, в якій країні їх отримали, підвищує їх якість, уможливує обмін досвідом з цієї проблематики, вирішення інших питань, зумовлених діяльністю з оцінки відповідності. Водночас процес акредитації СЕУ пов'язаний з низкою проблем, які постають через розбіжності в нормативно-правових системах окремих країн, наслідком чого є певна неузгодженість термінології національних актів і міжнародних стандартів, а також через першочергове розроблення стандартів для регулювання акредитації випробувальних лабораторій, які не мають характерних специфічних ознак діяльності СЕЛ і не зважають на особливості цієї діяльності.

Упровадженню міжнародного досвіду акредитації СЕУ в Україні сприятиме розроблення з огляду на вимоги стандартів ISO/IEC 17025, ISO/IEC 17020 і Настанови ІЛАС-G19:08/2014 комплексного акта з питань акредитації СЕЛ. При цьому особливу увагу варто приділити понятійному апарату, щоб уникнути термінологічної неузгодженості актів правового регулювання статусу СЕУ в Україні з міжнародними актами. Також убачається доцільним окреслити не лише вимоги до СЕУ як об'єкта акредитації (до системи управління і технічні), а й засади окремих етапів (за термінологією Настанови ІЛАС-G19:08/2014 модулів) діяльності експертів.

References

- Guidance for the Implementation of ISO/IEC 17020 in the field of crime scene investigation:* EA-5/03 M:2008. [Date of approval 2008-11]. Retrieved from <https://www.european-accreditation.org/publication/ea-5-03-ta>.
- Guidelines for Forensic Science Laboratories:* ILAC G19:2002. Sydney, the ILAC. 14 p.
- Khosha, V. V. (2017). *Administratyvno-pravove zabezpechennia akredytatsii sudovo-ekspertnykh ustanov Ukrainy.* (Avtoref. dys. na здобuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk). Kharkiv, 24 s.
- Khosha, V. V. (2018). *Deiaki teoretychni ta praktychni aspekty mizhnarodnoho dosvidu akredytatsii sudovo-ekspertnykh ustanov.* Aktualni pytannia standartyzatsii sudovo-ekspertnoho zabezpechennia pravosuddia v Ukraini. *Perspektyvy rozvytku: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysv. 105-richchiu sudovoi ekspertyzy v Ukraini ta 95-richchiu z dnia narodzhennia akademika M. Ya. Sehaia* (Kyiv, 4–5 lyp. 2018 r.) / za zah. red. O. H. Ruvina; [uklad. Nestor N. V., Poltavskiy A. O., Yudina O. V., Foris Yu. B.]. Kyiv: KNDISE. S. 243–246.

- Konstytutsiia Ukrainy: zakon № 254 (1996). Uziato z <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
- Kuzmin, S. A. (2014). Akkreditatsiia laboratorii kak osnova mezhdunarodnoi integratsii sudebno-ekspertnykh organizatsii. *Sovremennye standarty kachestva sudebno-ekspertnoi deiatelnosti: materialy po itogam provedeniia mezhdunar. nauchn.-prakt. konf. Bishkek*. S. 20–26.
- Kuzmin, S. A. (2015). Rukovodstvo ILACG-19:2014 «Moduli v sudebno-ekspertnoi deiatelnosti» – kachestvenno novyi shag k akkreditatsii sudebno-ekspertnykh organizatsii. *Teoriia i praktika sudebnoi ekspertizy*. M., № 2 (38), s. 34–37.
- Kuzmin, S. A. (2016). Organizatsionno-pravovoe obespechenie menedzhmenta kachestva sudebno-ekspertnoi deiatelnosti. (Avtoref. dis. na soiskanie nauchn. stepeni kand. iurid. nauk). M., 31 s.
- Modules in a Forensic Science Process*: ILAC-G19:08/2014. Sydney, the ILAC. 37 p.
- Moskvina, T. P. (2010). Akkreditatsiia v sudebnoi ekspertize: [monografiia]. M.: Iurlitinform. 318, [1] s.
- Rukovodstvo po primeneniiu sistemy upravleniia kachestvom v laboratoriiakh ekspertizy narkotikov / UNODC (2009). Niu-York: OON. 46 s.
- Tilstone, W. J., Savage, K. A., & Clark, L. A. (2006). Encyclopedia of Forensic Science. An Encyclopedia of History, Methods, and Techniques. *ACB-CLIO*. 307 p.

Список використаних джерел

- Guidance for the Implementation of ISO/IEC 17020 in the field of crime scene investigation*: EA-5/03 M:2008. [Date of approval 2008-11]. Retrieved from <https://www.european-accreditation.org/publication/ea-5-03-ta>.
- Guidelines for Forensic Science Laboratories*: ILAC G19:2002. Sydney, the ILAC. 14 p.
- Хоша, В. В. (2017). Адміністративно-правове забезпечення акредитації судово-експертних установ України. (Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук). Харків, 24 с.
- Хоша, В. В. (2018). Деякі теоретичні та практичні аспекти міжнародного досвіду акредитації судово-експертних установ. *Актуальні питання стандартизації судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні. Перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 105-річчю судової експертизи в Україні та 95-річчю з дня народження академіка М. Я. Сегая* (Київ, 4–5 лип. 2018 р.) / за заг. ред. О. Г. Рувіна; [уклад. Нестор Н. В., Полтавський А. О., Юдіна О. В., Форіс Ю. Б.]. Київ: КНДІСЕ. С. 243–246.
- Конституція України: закон № 254 (1996). Узято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
- Кузьмин, С. А. (2014). Akkreditatsiia laboratorii kak osnova mezhdunarodnoi integratsii sudebno-ekspertnykh organizatsii. *Sovremennye standarty kachestva sudebno-ekspertnoi deiatelnosti: materialy po itogam provedeniia mezhdunar. nauchn.-prakt. konf. Bishkek*. S. 20–26.
- Кузьмин, С. А. (2015). Rukovodstvo ILACG-19:2014 «Moduli v sudebno-ekspertnoi deiatelnosti» – kachestvenno novyi shag k akkreditatsii sudebno-ekspertnykh organizatsii. *Teoriia i praktika sudebnoy ekspertizy*. M., № 2 (38), s. 34–37.
- Кузьмин, С. А. (2016). Organizatsionno-pravovoe obespechenie menedzhmenta kachestva sudebno-ekspertnoy deiatelnosti. (Avtoref. dis. na soiskanie nauchn. stepeni kand. iurid. nauk). M., 31 s.
- Modules in a Forensic Science Process*: ILAC-G19:08/2014. Sydney, the ILAC. 37 p.
- Moskvina, T. P. (2010). Akkreditatsiia v sudebnoi ekspertize: [monografiia]. M.: Iurlitinform. 318, [1] s.
- Rukovodstvo po primeneniiu sistemy upravleniia kachestvom v laboratoriiax ekspertizy narkotikov / UNODC* (2009). Niu-York: OON. 46 s.
- Tilstone, W. J., Savage, K. A., & Clark, L. A. (2006). Encyclopedia of Forensic Science. An Encyclopedia of History, Methods, and Techniques. *ACB-CLIO*. 307 p.